

UDK: 176-055.25 (497.5) "1850/1900"
37.01-055.25 (497.5) "1850/1900"
613.88-055.25-055.25 (497.5) "1850/1900"
Izvorni znanstveni članak
Primljeno: 24. siječnja 2001.

“Uzor djevojke”: obrazovanje žena u Banskoj Hrvatskoj tijekom druge polovine 19. st.

DINKO ŽUPAN

Hrvatski institut za povijest, Zagreb, Republika Hrvatska

U ovom radu autor problematizira neke aspekte obrazovanja žena tijekom druge polovine 19. st. u Banskoj Hrvatskoj. Primjenjujući tezu Michela Foucaulta o uskoj povezanosti znanja i moći autor nastoji pokazati na koje je načine diskurz o ženskom obrazovanju podupirao moć na osnovi koje se ograničavalo obrazovanje žena, a samim tim i njihovo pozicioniranje u društvu. Autor daje i prikaz nastanka i djelovanja djevojačkih viših škola u Banskoj Hrvatskoj pri čemu posebno analizira nastojanja školskih vlasti da raznim disciplinskim mjerama utječu na ponašanje učenica.

Uvod

Promjene u obrazovanju žena¹ koje su nastale u drugoj polovini 19. stoljeća u Hrvatskoj bile su uvjetovane razvojem građanskog društva tijekom kojeg su se tradicionalne spolne uloge prilagođavale modernom vrijednosnom sustavu. S jedne strane može se govoriti o kontinuitetu s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima jer je zadržana dominantna pozicija muškarca, a s druge strane i o diskontinuitetu jer su spolne uloge ipak bile djelomično redefinirane i uklopljene u normativni sustav građanskog društva. Takozvano “žensko pitanje” bilo je u središtu interesa spolne politike, a zaokupljalo je i školske vlasti, pedagoge i psihologe koji su određivali granice u obrazovanju žena. Obrazovno-odgojni sustav je, kao i danas, jednim svojim dijelom bio u funkciji konstruiranja i proizvodnje poželjnih identiteta. U tom sustavu identitet žene izvodio se

¹ Problematikom obrazovanja žena u 19. stoljeću bavila se djelomično Mirjana GROSS u knjizi *Prema hrvatskome građanskom društvu*, Zagreb 1992. 553.-555. Posebni rad o toj problematici napisala je Amerikanka Meghan HAYS, “Valjane majke i Blage kćeri - Odgoj i izobrazba žena u nacionalnom duhu u Hrvatskoj 19. stoljeća”, *Otivm* 4/1-2, 1996. Autorica u tom radu analizira članke Dragojle JARNEVIĆ i Marije JAMBRIŠAK objavljene u listu *Slovanský pedagog* 1 (1872.).

iz muškog identiteta kao temeljnog, neupitnog i primarnog polazišta. Kroz tu binarnu logiku izvodila se i reproducirala muškarčeva pozicija moći. Konstrukcija muškog i ženskog identiteta stvarana je uglavnom na osnovi znanja o tjelesnim razlikama i psihičkim profilima koje je utvrdila znanost toga vremena, pri čemu je proizvodnja toga znanja bila određena spolnim predrasudama tada apsolutno dominantnih muških znanstvenika. Dakle, konkretna spolna dominacija i diskriminacija prethodila je stvaranju i oblikovanju znanja koje je samo podupiralo postojeću spolnu matricu moći. To znanje bilo je reproducirano kroz razne pedagoške i školske časopise, ali i kroz nastavne udžbenike. Tako su polaznici učiteljske škole u Zagrebu iz knjige pod naslovom *Tjeloslovje*² o spolnim razlikama mogli naučiti sljedeće: “Muž ima široka i jaka pleća, noge u bedrima uzke, a zato može laglje i hitrije bježati i teške poslove raditi; u žene su pleća uža, zato joj se nepristoji, da bježi, niti da se bori, ni da mačem maše; budući nije stvorena, da bojuje, nego da se pokori. Žena je sebična, a muž više za druge radi. Žena bi imala biti krasna, mirna pokorna, strpljiva, brižljiva, kućevna, ljubežljiva, čedna, poštena i stidljiva, a muž jak, smion i odvažan.”³ Na osnovi konstruiranih tjelesnih značajki dolazilo se do određenja muškarca i žene, odnosno stvarala se poželjna slika žene i muškarca. Konstruiranje znanja o tjelesnim razlikama nije se odnosilo samo na spolove, već i na rase, tako da je takav oblik znanja bio argument i za dominaciju bijele rase.⁴

² Gjurio ŠIMONČIĆ, *Tjeloslovje*, Zagreb 1873. Šimončić je bio “učitelj gojitbe” na učiteljskoj školi u Zagrebu. *Tjeloslovje* je u tadašnjem sistemu znanosti bilo dio antropologije. “Čovjekoslovje (antropologija) dieli se na tjeloslovje ili somatologiju, dušoslovje ili psihologiju; tjeloslovje opet dieli se u razudbu ili anatomiju, u životoslovje ili fiziologiju. Tjeloslovju pridodaje se još zdravstvoslovje (dietetika). Dušoslovju (psihologiji) pridodaje se misloslovje (logika).” Josip GLASER, “Oris psihologije”, *Napredak*, 2 (1876.), 22.

³ *Tjeloslovje*, 40.-41. Poželjne karakteristike žene (krasna, mirna, pokorna, strpljiva, brižljiva, kućevna, ljubežljiva, čedna, poštena, stidljiva) navedene u knjižici *Tjeloslovje* bile su prisutne u većini knjiga, rasprava i članaka koji se bave obrazovanjem žena tijekom druge polovine 19. stoljeća u Hrvatskoj. Vidi npr. članke: “Kako je kod nas sa naobrazbom ženskom”, *Školski prijatelj* 7 (1874.), “Cilj i pravac ženske gojitbe prama zahjevom našega vieka”, *Školski prijatelj* 7 (1875.), “Obrazovanje djevojaka”, *Hrvatski učitelj* 1-7 (1883.), “Zvanje žene i njezin uzgoj”, *Napredak* 13-17 (1888.), Nikola KOPSA, “O ženskom uzgoju u našim školama”, *Napredak* 16 (1892.), “Djevojka - Obrazovanje ženskog spola”, *Napredak* 18 (1893.), Marija KUMIČIĆ, “Kako treba da se udesi uzgajanje ženskoga naraštaja”, *Napredak* 33 (1894.).

⁴ “Bielo pleme ima mehke i gibke vlasi, lubanju odozgora prema dolje jajastu, a po strani eliptičku i zato ima u noji najviše prostora za mozag. Čelo ima otvoreno, oči izdukte, oblični kut pravi; mišice jake i za dugi rad spretne a bistra je uma nad sva druga plemena. Zato se i odlikuje tielom i duhom; nijedno mu drugo pleme nemože odoljeti; ono vlada svietom, ono samo prede nit povijesti ... Žuto pleme, inače mongolsko zvano, ima žutu na crno zaudarajuću kožu, vlasi gladke i ridke, lubanju odozgora skoro četverouglastu, a po strani piramidalnu i zato malo mjesta za mozag ... Crno pleme ima kožu sasvim crnu, vlasi kudrave poput vune; lubanju odozgora eliptičku, na obijuh strana stlačenu i s toga takodjer vrlo malo mozga. U duševnom pogledu priliči djetetu, koje nezna samo nad sobom gospodovati. Crnac znade biti tvrdoglav, nu gospodaru poslušan je rob.” *Tjeloslovje*, 37.

Primjenjujući tezu Michela Foucaulta o uskoj povezanosti znanja i moći⁵ u ovom radu nastojim pokazati na koje je načine diskurz o ženskom obrazovanju podupirao i širio moć na osnovu koje se biološka datost pretvarala u kulturalni determinizam. Znanje o muškom i ženskom tijelu te o muškom i ženskom karakteru nije bilo samo argument za različito obrazovanje već i različito društveno pozicioniranje muškaraca i žena. "Dovoljno je ali samo nekoliko opazaka glede glavnih razlika muškoga i ženskoga tiela, da se uvidi potreba različne naobrazbe istih. Kod neznatnih okolnosti obično je muž veće fizičke snage. Kost i mišice su u muškaraca jake i obilježene, živci pako jači i uztrajniji nego kod ženskih. Cijeli ustroj ženskog tiela je nježniji, njegovi oblici mekšji i prijatniji, živci življi i razdražljiviji ... Mužkomu spolu prirodjena duševna sila bira i sastavlja predočbe sasvim drugačije, nego li ona žene, kojoj je duševno težište u čustvenom životu. Mužu je na tom polju nezapriečen let misli, na drugom opet podpunu koncentraciju sklona objektivnosti, dočim žena ne može se tako lahko uzpeti do drugog sustava misli, doli do onoga, na koji čuvstvo upliva."⁶ Stvaranju ovakvog znanja pridonijeli su brojni fiziolozi, antropolozi, liječnici, psiholozi, karakterolozi i pedagozi. U hrvatskim školskim časopisima autori tekstova o obrazovanju žena uglavnom su se pozivali na austrijske i njemačke pedagoge, fiziologe i psihologe. Na osnovu njihovih spoznaja i konkretne spolne dominacije konstruiralo se "naravno odredjenje" muškarca i žene.

Dobre majke i supruge

U 19. stoljeću građanska žena je trebala biti u potpunosti određena obiteljskim životom. Taj imperativ u Hrvatskoj je bio primjenjiv samo na dio žena srednje i više građanske klase, dok je većina žena iz ekonomskih razloga morala raditi izvan kućanstva. No rad izvan kućanstva nije ih oslobodio obiteljske zadatosti izvan koje nisu mogle učiniti veće pomake. U javnom području obitelj je nužno zastupao muž. "Mužu je samostalno, ali i javno djelovati i izvan svoga doma, a s toga se od njega mora zahtijevati i odlučnija i uztrajnija volja. Od njega se zahtijeva prije svega, da je značajan. Žensko je nasuprot zvanje da skromno, tiho i mirno djeluje u obiteljskom krugu; zato se i cieni u žene više čuvstvo, odana vjernost, čudorednost, red itd."⁷ Muška dominantna pozicija temeljila se i na ekonomskoj ovisnosti žene. Muškarac kao "hranitelj obitelji" raspolagao je gotovo svom imovinom i prihodima dok dio žena srednje i više

⁵ Iako tu tezu zastupaju i drugi autori npr. Pierre Bourdieu i Michael Young smatram da Foucaultova objašnjenja iznesena u knjizi *Volja za znanjem* bolje pokrivaju problematiku s kojom se bavim u ovom radu. To Foucaultovo djelo u nas je objavljeno u sklopu knjige *Znanje i moć*, Zagreb 1994.

⁶ Klothilda FERBERS, "Zadatak višje djevojačke škole u razlici od mužke", *Hrvatski učitelj* 4 (1886.) 51. Autorica teksta bila je predstojnica više djevojačke škole u Eltvillu.

⁷ "Učiteljice u obćih pućkih školah", *Napredak* 20 (1883.) 310.

građanske klase nije imao vlastite prihode⁸. One su cjelokupno svoje vrijeme trebale posvetiti obiteljskom životu. U patrijarhalnom građanskom društvu žena je smještena u obitelj kao svoj prirodni okoliš unutar kojeg je jedino mogla postići svoju afirmaciju. Sustav vrijednosti s pomoću kojeg se održavala takva patrijarhalna dominacija počivao je i na neupitnosti muškog autoriteta. "Obitelj je naše svetište ne samo religiozno, nego socijalno, političko i narodno ... Žena rado priznaje, da u obitelji mora biti takav autoritet, kojemu se ni ona neće i nemože oteti i koji pripada mužu. Tako bijaše od vjeka, pa će tako biti i u buduće."⁹ Svako ugrožavanje muškog autoriteta u obitelji dovodilo je u pitanje i vladajući poredak, stoga je on morao ostati neupitan: "je li porušen autoritet u obitelji, teško ga je uzdržati i u vanjskom svijetu. Samo kuća i obitelj mogu narod zadahnuti duhom autoriteta i pieteta."¹⁰ Sigurnost obiteljskog života bila je prioritet, a žene su se trebale obrazovati samo u funkciji reprodukcije obiteljskih vrijednosti. "Ja zahtijevam samo da se žena toliko uči, da shvaća svoju zadaću, da znade koliko valja njezina osoba za obitelj i društvo, da je obogaćena svimi čustvi, znanji, vještinama i voljom, koja je potrebna materi, koja je potrebna domaćici. Tko bi dakle rado obiteljski život osigurati, mora osobitom brigom skrbiti za naobražanje ženskoga spola."¹¹ Sa

⁸ Poželjna nezaposlenost žena srednje i više klase nailazila je na kritike pedagoga i učitelja koji su smatrali da djevojčama srednje klase treba omogućiti posao izvan kućanstva. Te kritike su prije svega težile suzbijanju raznih "pomodnosti", koje su se prema njihovu mišljenju širile zbog "bezposlenosti" mladih neudatih djevojčaka. "Uzmimo naše prostakinje i vidimo, da su ne samo prelje, tkalje i vezilje, nego i kuvarice, pekarice, vrtljarice, pčelarice, kopačice, žetelice i vješte svakom poljskom i domaćem poslu kao i svome ženskom. Tako bi valjalo, da gospodične-kćeri činovnikah i zanatnikah neuče samo plesti čarape, vesti iglicom, malo šivati, malo svirati, franceski i njemački šapotati, kititi se po žurnalu i čitati romane; nego valjalo bi, da se u djetinstvu svome i u mladosti svrgnu na koji koristan posao, kojim bi se osigurale budućnost." (Mijat Stojanović, "Pedagogički odlomci", *Napredak* 11 (1860.) 166.) Interesi izraženi u pedagoškom diskurzu razlikovali su se od praktičnih obiteljskih interesa. Sukob tih interesa najvidljiviji je u pedagoškoj kritici privatnog obrazovanja djevojčaka koje je pratilo trendove tadašnje europske salonske mode i imalo za cilj što "uspješniju" udaju djevojčaka.

⁹ Blaž LORKOVIĆ, *Žena u kući i društvu*, Zagreb 1883. 107. "Autoritet i pietet dva su glavna čudoredna motiva u obitelji. Iz odnošaja autoriteta i pieteta razvijaju se običaji u obitelji, jaka spona u životu, izvor reda, poredka i propisa." Isto. 109.

¹⁰ Isto. 110.

¹¹ Antun PECHAN, "Naobrazba ženskoga spola...", *Napredak* 16 (1871.) 122. "Ako je koje zvanje takvo, da bi se žena vršeci ga sdušno, iznevjerila svom pravom zvanju, naime braku, takvo zvanje nije za ženu i ne valja joj ga povjeriti." (*Žena u kući i društvu*, 28.) Ovim "aksiomom" su se vjerojatno vodili i tvorci školskog zakona iz 1888. kojim je učiteljicama zabranjena udaja. Kao glavni argument za to navodila se nemogućnost udane učiteljice da u potpunosti izvršava svoje dužnosti kao majka i supruga. "Uda li se koja učiteljica, smatrat će se, da se je dobrovoljno službe odrekla, no koja služi preko 5 godina, dobiva odpravninu u iznosu od jednogodišnje plaće." Antun CUVAJ, *Grada za povijest školstva VII.*, 712. Školskim zakonom iz 1874. plaće učiteljica i učitelja su izjednačene. U novom zakonu iz 1888. primanja su i dalje ostala jednaka iako je prvotna namjera tvorca zakona bila da plaće učiteljice budu 20% manje kao u austrijskom dijelu Monarhije. U nekim zapadnim zemljama učiteljice su sve do sredine 20. st. bile slabije plaćene od svojih muških kolega.

stajališta tadašnjih pedagoga, učitelja i psihologa obrazovni sustav je ispunio svoju svrhu ako je od učenica stvorio buduće dobre majke, supruge i kućanice. "Zato treba, da naobrazbom od žene učinimo ono što ima da bude, tj. čestitu, marljivu kućanicu, ljubežljivu suprugu i sretnu majku."¹² Te tri značajke ponavljale su se u svim raspravama o "ženskom uzgoju", a kroz njih su djevojke trebale postići svoje "naravno" određenje¹³. "Dobra" žena je bila samo ona koja je u potpunosti ispunjavala sve dužnosti koje je imala kao majka, supruga i kućanica. Stoga je jedna od zadaća spolne politike bila i proizvodnja znanja o spolnim karakteristikama na osnovi kojeg se konstruirao ženski identitet. Putem tih karakteristika trebalo se regulirati i žensko ponašanje u skladu s poželjnom slikom žene. Silnice koje su konstruirale ženske identitete bile su višestruke i međusobno su se prožimale. Tako je proizvodnja ženskog identiteta i subjektivnosti unutar obrazovnog sustava uključivala i discipliniranje ženskog tijela. Odnos prema ženskom tijelu bio je usko povezan s konstrukcijom identiteta. Ženska tjelesnost disciplinirala se kroz anatomo-politiku, dok je kroz bio-politiku trebalo kontrolirati i regulirati biološke procese ženskog tijela.¹⁴ Na te postupke nadovezivala se izgradnja nacionalnog identiteta¹⁵, koji je djelomič-

¹² Josip GALL, *Uzor-djevojka ili kako da djevojka omili Bogu i ljudem*, Zagreb 1881. 4. Gall je bio učitelj u Višoj djevojačkoj školi u Zagrebu, a prilikom pisanja svoje knjige koristio se knjigom dr. H. J. SEIDLERA *Die Bestimmung der Jungfrau*.

¹³ "Djevojčice neka se naobrazavaju prema naravi, dakle prema njihovim tjelesnim i duševnim moćima i obzirom na njihovo buduće zvanje." "Njekoliko rieči o naravnoj naobrazbi djevojčica", *Školski prijatelj* 24 (1869.) 381. Esencijalističko poimanje *naravi* bilo je prisutno u svim raspravama, *narav* je bila izvjesnost koja se nije dovodila u pitanje. "Ponajprije, dakako, određena je žena po naravi, da bude suprugom i majkom, jer ovaj stališ je naravi njezinoj najprimjerniji, ako i nije posve nuždan" Uzgojivanje žena, *Napredak* 28 (1873.) 432. Ovi navodi možda mogu pomoći u traženju odgovora na pitanje "gdje počiva (fiktivno) ontološko "izvorište" neke utvrdive, stabilne, koherentne, a onda i eventualno politički operativne predodžbe o rodu, ili, umjesnije, koja je, nietzscheansko - foucaultovim rječnikom rečeno, genealogija te fikcije, kako prokazati njezin lanac povijesno kontingentnih i diskontinuiranih znakova što pružaju privid neizbježnoga kauzaliteta?" Lada ČALE FELDMAN, "Judith Butler - nevolje s izvedbom", *Frakcija* 12/13, 1999., 156.

¹⁴ Moć nad životom prema Foucaultovom mišljenju od 18. stoljeća razvijala se u dva glavna oblika. Prvi oblik moći nad životom je discipliniranje, *anatomo-politika* ljudskog tijela. Tijelo se raznim tehnikama moći uvježbava, kontrolira, a njegova se sposobnost povećava prema potrebama dominantnog sustava moći. Anatomo-politiku ljudskog tijela prati razvoj institucija unutar kojih se raznim procedurama ostvaruje discipliniranje ljudskog tijela (vojarne, škole, koledži, tvornice, bolnice, zatvori). Drugi oblik moći nad životom koji se prema Foucaultu oblikuje sredinom 18. stoljeća je *bio-politika* stanovništva. Bio-politika je usmjerena "na tijelo prožeto mehanikom života koje služi kao oslonac biološkim procesima: razmnožavanju, rađanju, smrtnosti, razini zdravlja, trajanju života..." Michel FOUCAULT, *Znanje i moć*, Zagreb 1994., 96.

¹⁵ U diskurz nacionalne ideologije, koji je tijekom druge polovine 19. st. bio dominantan u političkom životu, pokušalo se uklopiti i žensko pitanje. U raspravama koje su vođene o tom pitanju poseban naglasak stavljan je na ulogu majke u *domoljubnom odgoju*. Majke su trebale biti ključan čimbenik u daljnjem širenju *nacionalnog duha*. Stoga je za nositeljce nacionalne ideologije stvaranje nacionalnog identiteta kod učenica bio jedan od prioriteta, jer su u njima vidjeli buduće majke koje su svoju djecu trebale odgajati u skladu s njihovim vrijednosnim sustavom.

no bio uključen u zahtjeve bio-politike. Naizgled jedinstveni ženski identitet bio je ispresijecan nizom različitih odvajanja, pri čemu je najizraženije bilo klasno odvajanje. Unutar svake klase dolazilo je do specifične primjene univerzalnog određenja žene. Poželjno ponašanje majke, supruge i kućanice razlikovalo se s obzirom na njihovu klasnu pripadnost.

Uzor-djevojke

Spolna politika unutar hrvatskog školstva tijekom druge polovine 19. st. imala je ograničeni domet jer se za većinu djevojčica primarna i jedina socijalizacija odvijala u sklopu obitelji. Veliki broj seoskih djevojčica nije čak pohađao ni osnovnu školu, a one koje su je pohađale, nakon nje nisu nastavljale svoje školovanje. Cjelovitom mrežom obrazovnog sustava bile su obuhvaćene samo djevojke iz srednje i više građanske klase, koje su pohađale više djevojačke škole, dok je većina djevojaka nakon završene pučke škole prekidala svoje obrazovanje. Tako su u Banskoj Hrvatskoj npr. godine 1885. samo 593 djevojke pohađale više djevojačke škole, dok je opću pučku školu polazilo 38 820 učenica.¹⁶ Klasna nejednakost proizvela je različite kriterije u obrazovanju učenica, s tim da se koeficijent discipliniranja učenica u odgoju i obrazovanju povećavao s njihovom višom pozicijom u društvu. "Žena koja svojom naobrazbom prekoračuje granice svoga staleža, koja više razmišlja nego li tvori, i to razmišlja o stvarih, koje bi joj imale biti prilično tuđe, neće se lje dovinuti pravoj obiteljskoj sreći."¹⁷

Otvaranjem djevojačkih viših škola¹⁸ započinje ozbiljnije bavljenje školskih vlasti s pitanjem obrazovanja žena. Prva takva državna škola otvorena je 1868. u Zagrebu, zatim u Karlovcu 1873. te u Varaždinu 1874. Uz državnu školu u Varaždinu je postojala i viša djevojačka škola u samostanu Ursulinki koja je 1872. otvorena za javnost. Do 1868. djevojke koje su nakon četiri razreda pučke škole nastavljale svoje obrazovanje, mogle su to učiniti u "višem djevojačkom gojištu" kod sestara milosrdnica u Zagrebu¹⁹. Ta je samostanska škola nakon 1874. dobila pravo javnosti. Do 1884. otvorene su građanske više djevojačke škole u Sisku, Požegi i Osijeku, a pravo javnosti dobila je i škola u samostanu sv. Križa u Đakovu. Djevojkama tijekom 19. st. nije bio omogućen upis u

¹⁶ *Izvjješće o stanju školstva 1884-5.*, Zagreb 1886., 109. i 70. Bogatiji roditelji su slali svoje kćeri i u obrazovne ustanove izvan Hrvatske ili su pak plaćali privatne učiteljice i odgajateljice, a jedan od glavnih uvjeti za takav posao bilo je znanje francuskog jezika.

¹⁷ *Uzor-djevojka*, 3.

¹⁸ O djevojačkim višim školama vidi članke: "Otvorenje višeg djevojačkoga zavoda", *Školski prijatelj* 13 (1868.), "Ženski uzgoj i viša djevojačka učiona u Zagrebu", *Školski prijatelj* 4 (1873.), "Više djevojačke učione i obrazovališta za učiteljice", *Školski prijatelj* 11 (1873.), "Naše više djevojačke učione", *Hrvatski učitelj* 8 (1879.), "Viša djevojačka škola u Varaždinu", *Napredak* 33 (1891.).

¹⁹ "O djelovanju milosrdnica u našoj domovini od g. 1845-1880.", *Hrvatski učitelj* 10 (1880.).

gimnazije, a nakon više djevojačke škole svoje obrazovanje su mogle nastaviti samo na učiteljskim školama u Zagrebu i Đakovu. Đakovačka ženska "preparandija" osnovana je 1865., a ukinuta 1875. kada je osnovana državna učiteljska škola u Zagrebu koja je pak ukinuta 1884. Ova ukidanja pratila su ritam izmjena vladajućih političkih interesa, iako se kao argument za ukidanje "zemaljske preparandije" navodio velik broj nezaposlenih učiteljica.²⁰ Jedina ženska učiteljska škola koja je djelovala nakon 1884. bila je samostanska preparandija u Zagrebu. Školske vlasti su tek 1892. osnovale ženski licej u Zagrebu, koji je trebao biti svojevrsna ženska gimnazija, u sklopu kojeg je bio organiziran i pedagoški smjer.²¹

Djevojačke škole bile su glavno mjesto oblikovanja ponašanja djevojaka iz građanske srednje klase. Tako se u višoj djevojačkoj školi u Zagrebu učenicama nastojalo *usaditi* "ne: bahato, gizdavo, oholo i prpošno, već mirno, čedno, nježno i krotko" ponašanje²². Obrazovni sustav trebao je kod učenica stvoriti osjećaj dužnosti koji je pak trebao jamčiti da će one u sklopu obitelji bespogovorno ispunjavati svoje obaveze. Da bi se postiglo mirno, čedno i krotko ponašanje, odgojem se djevojkama stvarao osjećaj stida koji je trebao biti glavni regulator poželjnoga ženskog ponašanja. "Zato treba da djevojka već od prvog djetinjstva svoga privikne svom dušom svojom stidu... Budući pako sviet sudi po onom kakvim se tko prikazuje, zato treba da djevojka pazi na rieči i čine, na svaki pogled i pokret svoj... neka dobro promjeri posljedice svakog koraka svoga."²³ Uz pomoću stida djevojkama se nametao osjećaj krivnje, a unutarnje inhibicije koje su proizlazile iz njega trebale su kontrolirati svaku misao, pogled i pokret. Disciplinatori ženskog ponašanja u samokontroli su vidjeli najbolji oblik kontrole. Regulacija ponašanja trebala se postići neprekidnom pažnjom i najmanjih sitnica: "paziti joj na svaki pogled i pokret svoj, neka gleda stidno preda se, kako to djevojci stidno dolikuje."²⁴ Osjećaj stida trebao je u potpunosti disciplinirati žensko ponašanje, on je trebao biti izvjesnost koja će žene držati u pokornosti. "Neka se ne hvata u zabave niti govori o stvarih, o kojih se djevojci govoriti nepristo-

²⁰ Broj učiteljica u općim pučkim školama od 1878. do 1885. porastao je sa 154 na 249. (*Izvjješće*, 51.).

²¹ Radi usavršavanja nastavnica liceja je 1895. omogućen status izvanrednih slušateljica na Filozofskom fakultetu. Tako su one postale prve žene kojima je omogućen upis na zagrebačko sveučilište. O ženskom liceju vidi: *Povijest pedagogije i školstva u Hrvatskoj*, ur. D. Franković (Zagreb, 1958.) 185-187., "O ženskom liceju i ženskoj stručnoj školi u Zagrebu", *Napredak* 30 (1892.).

²² "Ženska omladina", *Napredak* 19 (1868.), 297. "Umjesto djelovanja društvo od svojih članova očekuje određenu vrstu ponašanja, namećući bezbrojna različita pravila koja sva imaju za cilj da "normaliziraju" njegove članove, da ih prisili da se dobro ponašaju te da isključe spontano djelovanje ili izvanredna postignuća." Hannah ARENDT, *Vita Activa*, Zagreb, 1991., 37.

²³ *Uzor-djevojka*, 15.

²⁴ Isto, 26.

ji. Kad god sboriš, kada što tvoriš, kada misliš ili slušaš, vazda nek se vidi, stidna da si djevojko.”²⁵ Na ovakve postupke discipliniranja ženskog ponašanja nadovezuje se i strategija *histerizacije ženskog tijela*. “Trostruki je proces u kojem je žensko tijelo analizirano - kvalificirano i diskvalificirano - kao tijelo posve zasićeno seksualnošću, kao tijelo koje je, pod utjecajem njegove navodne unutrašnje patologije, objedinjeno s poljem medicinske prakse i proces u kojem je ono napokon dovedeno u organsku komunikaciju s društvenim tijelom (kojem mora osigurati sređenu plodnost), obiteljskim prostorom (kojemu mora biti supstancijalnim i funkcionalnim elementom) i životom djece (koju ono stvara i za koju mora jamčiti biološko-moralnom odgovornošću što traje tokom cijelog odgoja).”²⁶ Prema mišljenju tadašnjih psihologa psihička konstitucija žene nije bila sposobna za mentalne napore kao muška, stoga se zahtijevalo da se obrazovni program prilagodi tim znanstvenim spoznajama. Tako se u izvještaju strasburških liječnika zahtijevalo smanjenje nastavnoga gradiva za djevojačke škole jer je “preveliki duševni napor” kod djevojaka bio označen kao uzrok raznih bolesti. “Ženske bolesti u strogom smislu rieči, bliedobolja, hysterija, živčane bolesti, posunčina, padavica, krivina (scoliosa) u različitim pojava, a najpače kratkovidnost, uzrokuje prečesto škola.”²⁷

Osjećajem stida trebao se disciplinirati i ženski govor. Govor kao glavni vid djelovanja u javnosti trebao je biti rezerviran samo za muškarce. “U obće gospoiji je, a pogotovo djevojci, u društvi manje govoriti, a više slušati.”²⁸ U javnom području nastojao se ukinuti ženski govor stvaranjem osjećaja neznanja “bitnih” stvari o kojima su mogli raspravljati samo muškarci. “Zato čuvaj se osobito ti, djevojko, prevelike govorljivosti, jer o čem da ti govoriš”²⁹ Znanje kao kulturni kapital trebali su posjedovati samo muškarci, jedino su oni trebali znati šifru njegove upotrebe. Reprodukciom takve kulturne matrice održavala se moć koja je udaljavala žene od područja znanja, a znanje je trajno trebalo zadržati svoj muški spol. “Djevojka valja da si dobro upamti, da bi se učinila smiešnom, da bi se omrazila, kad bi se svojim znanjem izticala.”³⁰ Žena kao majka, supruga i kućanica morala je

²⁵ Isto, 27.

²⁶ *Volja za znanjem*, 72-73.

²⁷ “Više djevojačke škole”, *Hrvatski učitelj* 17 (1884.) 258. Rasprave o slabijim mentalnim sposobnostima žena vodile su se i početkom 20. stoljeća. Tako je npr. njemački karakterolog Paul Möbius optuživao, tada već pokojnog, Otta Weiningera da je u knjizi *Spol i karakter* preuzeo teze iz njegova djela *O fiziološkoj slaboumnosti žene*. Vidi William M. JOHNSTON, *Austrijski duh*, Zagreb 1993., 168.

²⁸ *Uzor-djevojka*, 27.

²⁹ Isto, 46. Autor se pri tome poziva na biskupa Fénelona koji je u svojim raspravama o odgoju žena tražio “da se djevojke priuče govoru kratku i točnu.” Fénelonova knjiga o odgoju djevojaka objavljena je 1881. u Bakru (*Ob uzgoju djevojaka*, prijevod Ivan Široli)

³⁰ *Uzor-djevojka*, 13. “Kada dozvoljavamo ženi, da se može što više i bolje izobraziti i usavršavati za sveto svoje zvanje, nikako ne možemo dozvoliti, da se bavi mudroznanstvom ili filozofijom, te da postane učenjakinjom, jer se to protivi njezinoj skromnoj ženskoj čudi, te nebi nikako mogla izpunjavati svoje bračne dužnosti.” Karlo KLOBUČAR,

samo voditi brigu o obitelji i svo njezino znanje trebalo je biti svedeno na to područje. Slično kao govor i čitanje je bilo prožeto ograničavajućim pravilima, koja su svoj izvor imala u klasnim i moralnim sistemima vrijednosti. "Neka marljivo čita prema staležu u kom vjerojatno jednom će se naći, i prema roditeljskom imutku te u koliko joj to kućevni poslovi dopuštaju, obćekoristne knjige."³¹ Čitanje se također nastojalo staviti u funkciju stvaranja poželjnoga ženskog identiteta, "ona neka čita one knjige, koje će ju poučiti o dužnosti supruge, kućanice i majke, koje će ju upoznati sa liepom i plemenitom ali težkom te napornom budućom odredbom njenom."³² U većini pedagoških tekstova glavna meta napada su pomodni romani, koji su okrivljeni za "ubitačni utjecaj" na mlade djevojke. "Toj želji za čitanjem kod djevojaka moraju uzgojitelji susretati sa svom pomnjom i razborom. U prvom redu valja ih očuvati s najvećom strogošću od čitanja rđavih knjiga. Zločesti romani kriju u sebi otrov, koji se pomalo pretače u dušu, kvari srce, uzburka maštu i iskrivljuje duh i razum."³³

Glavne karakteristike koje su učenice trebale zadobiti putem odgoja i obrazovanja u višoj djevojačkoj školi bile su: pobožnost, prostodušnost, čednost, krotkost, stidnost, skromnost i šutljivost. Pobožnost je u discipliniranju djevojaka trebala imati značajnu ulogu.³⁴ Zbog toga se velika pažnja posvećivala "religioznom uzgoju žene" i u državnim školama koje su nakon školskog zakona iz 1874. prošle određeni stupanj sekularizacije³⁵. "U vjeri tek može žena najti pravo svoje biće, najti se kao stvor božji, moralan i čist, te gotov na svaku žrtvu, što je od nje traži dužnost i poštenje."³⁶

"Udes i zadatak žene", *Hrvatski učitelj* 15 (1888.) 235. Takvim stavovima se osobito protivila Marija Jambrišak koja je u svojim člancima tražila mogućnost višeg obrazovanja za žene. "Ženama treba već jedared reći, što imaju biti. Treba im reći, da i one smiju govoriti jezikom razuma; treba im reći, da su i one za duševni rad sposobne." M. JAMBRIŠAK, "Viša školska naobrazba korisna je ženi...", *Napredak* 32 (1883.) 502. No nastojanja Marije Jambrišak za emancipaciju žena u obrazovanju odnosila su se prije svega na neudane žene dok dominantnu ulogu žene kao majke, supruge i kućanice ničim nije dovela u pitanje. (Vidi *Prema hrvatskome građanskome društvu*, 555.) Stoga mi se čini upitnom teza Meghan Hays da je Jambrišakova manipulirala nacionalnim diskurzom u korist žena.

³¹ *Uzor-djevojka*, 5.

³² Isto, 6.

³³ Jagoda TRUHELKA, "Što da čitaju naše mlade djevojke", *Napredak* 11 (1893.) 164.

³⁴ "Uvesti valja u djevojačke škole disciplinu, od koje neodstupite nikomu za volju. Priučiti valja djevojke na strah božji." "Zablude djevojačkoga odgoja", *Hrvatski učitelj* 21 (1879.) 326. Knjige poput *Dobra kršćanska majka* (Isidor F. PAULIĆ, Đakovo, 1882.) svojim katoličkim diskurzom o ulozi žene dobro su se uklapale u opću strategiju discipliniranja ženskog ponašanja.

³⁵ Zakonom iz 1874. Katolička crkva je izgubila svoj prijašnji utjecaj na pučko školstvo, koji joj je bio omogućen konkordatom iz 1855. No novim zakonom nije doveden u pitanje religijski karakter škole. "1. Pučkoj je školi zadaćom, da djecu religijozno i čudoredno odgaja, duševne im i tjelesne sile razvija, te ih u potrebitom za građanski život obćem znanju i umienju podučava." CUVAJ, *Grada VI*, 435.

³⁶ "Uzgojivanje žene", *Napredak* 29 (1873.) 450.

Disciplina

Disciplinarnim zakonima koje je objavljivao *Odjel za bogoštovje i nastavu* reguliralo se ponašanje učenica u školi, ali i izvan nje. Školskim zakonom iz 1874. vlasti su svoj djelokrug proširile izvan okvira školske zgrade prelazeći i granice same obitelji. Takve promjene u ovlastima državnog odgojno-obrazovnog sustava uzrokovala su daljnju funkcionalnu diferencijaciju društva, jer je školski sustav sve više preuzimao funkcije u odgoju koje su do tada pripadale obitelji i Crkvi.³⁷ Pedagogija i njoj srodne znanosti su proizvodnjom znanja o "ispravnom" i "nužnom" obrazovanju državne škole pozicionirale kao važno čvorište u društvenoj mreži moći.

Školske vlasti su sve više počele voditi brigu o izvanškolskom ponašanju učenica, što je uključivalo i kontrolu njihova odijevanja. "Učenice višje djevojačke učione imaju se se na svakom javnom mjestu koli svojim odjelom, hodom i držanjem tiela, toli i ciljnim svojim vanjskim ponašanjem tako predstavljati, da se povoljno misli i suditi može o njihovoj čudorednosti i obrazovanosti. Čistoća i pristojnost, kao znaci više obrazovanosti preporučuju svaku djevojku, pa zato su u svem neobhodno potrebni i imaju se na svaku stvarcu protezati."³⁸ Kontrola ponašanja učenica obuhvaćala je i najmanje detalje koje je tadašnja pedagoška znanost označila kao bitne. Slobodno vrijeme učenica je također bilo podvrgnuto kontroli. Školske vlasti su čak pokušale regulirati izbor prijateljica kod učenica. "U izboru drugarica ima svaka učenica biti vrlo obzirnom. U tom pogledu imaju se ravnati po savjetu i nalogu učitelja i svojih roditelja."³⁹ Osobita pažnja se poklanjala tijelu i tjelesnim aktivnostima učenica, a pod posebnom paskom su bile plesne zabave. "Izuzamši izpitni školski ples zabranjeno je strogo učenicama višje djevojačke učione ma i s roditelji polaziti javne plesove."⁴⁰ Školske vlasti su 1877. izdale naredbu kojom se zabranjuje da se "na viših djevojačkih školah obuka u tjelovježbi" zamjenjuje "s obukom u plesu." Da je ples neprekidno mučio školske vlasti, pokazuje naredba iz 1878. kojom se precizno regulira

³⁷ Vidi Ivan MARKEŠIĆ, "Sekularizacija u svjetlu Luhmannove teorije religije", *Filozofska istraživanja* 69 (1998.) 414. Uz to što je gubila primat u odgoju, obitelj je određenim zakonskim mjerama postala podređena školskim vlastima. Tako je školskim zakonom iz 1874. (glava 48.) bilo regulirano kažnjavanje roditelja (novčane i zatvorske kazne) koji neredovito ili uopće ne šalju djecu u školu. Njime je bila predviđena i mogućnost oduzimanja "otčinske vlasti" nad djetetom i postavljanje "skrbnika". CUVAJ, *Građa VI*, 439.

³⁸ *Disciplinarni zakon za višu djevojačku učionu u Zagrebu*, Zagreb 1875., 8. Inzistiranje na "vanjštini", pored "čudorednih" razloga, trebalo je učvrstiti i klasno određenje učenica. Tadašnji obrazovni sustav je, između ostalog, bio i u funkciji zaštite nepromjenjivosti klasnih identiteta. "Nu prije svega nedopuštaj ništa u vanjštini djevojčice, što ne dolikuje njezinu stališu. Uguši strogo sve njezine mušice. Dokaži joj kakvoj pogibelji se predaje, i kako zaslužuje prezir mudrih ljudi, kad zaboravi što je." *Uzor-djevojka*, 99.

³⁹ *Disciplinarni zakon*, 12.

⁴⁰ Isto, 11.

“obuka o plesu” za učenice viših djevojačkih škola.⁴¹ No školske vlasti očito nisu uspijevale kontrolirati učenice tako da su iste godine izdale novu naredbu “kojom se zabranjuje svako prisustvovanje školske mladeži ma kakvim plesnim zabavama.”⁴² Moć čija se strategija iskazivala u raznim zabranama i disciplinskim propisima očito je nailazila na brojne točke otpora i protustrategiju izbjegavanja zadanih pravila ponašanja. Plivanje, pa čak i šetanje također je bilo regulirano disciplinskim propisima. “Kupanje je dopušteno samo na mjestu po javnih organih za ženski- nje opredieljenom i to u pratnji svojih roditelja... Polaziti javna šetališta slobodno je učenicam, al samo pod nadzorom svojih roditelja ili učiteljice.”⁴³

Zabrane plesnih zabava i kontrola tjelesnih aktivnosti učenica uklapale su se u strategiju regulacije tjelesnosti i seksualnosti koja se provodila u sklopu bio-politike. Seksualnost je postala problem koji su u školi trebali riješiti pedagozi i psiholozi. Problematiziranje učeničke seksualnosti najočitije je u “ratu protiv onanije, koji je na Zapadu trajao gotovo dva stoljeća.”⁴⁴ Masturbacija je proglašena “najopasnijom bolešću”, a u pedagoškim i psihološkim analizama detaljno se opisivao tjelesni izgled “bolesnika” te gdje, kada i kako se “bolest” širi. “Oko nije vatreno i bistro nego mutno, kao da ga je magla obastrala, mrtvo i zbunjeno suzi često, a i cijelo oko upalo je jako, tako da čelo visi iznad njega. Više gornjih trepavica sve je njado a izpod očiju vlada modrina, koja sačinjava kolobare i izpod njih. Veličina tih kolobara raste s duljinom grieha.”⁴⁵ Pojačanom pažnjom nad ponašanjem i raznim procedurama kontrole seksualnost se kod učenika i učenica nastojala zadržati u poželjnim okvirima. “Ako učitelj pri djetetu njeku sklonost na samoću opazi, mora odmah gledati, da ga od toga odvrti ... Najpače treba bditi nad svakom riečju i činom djeteta, da se uzmogne za dobe svake prestupak odkriti,

⁴¹ “1. Nijedna učenica nesmije bez naročite dozvole ravnatelja dotične učione prisustvovati obuci u plesu izvan svoje kuće..., 3. Ravnateljstvo škole podjednno će nad tim bditi, da se kao plesači k toj obuci pripuste, uz dozvolu svojih ravnateljah, jedino učenici mjestnih školah - i ovi, ako uztreba, pod nadzorom svojih učiteljah, 4. Obuka o plesu nesmie nikada trajati više nego dvie ure uzastopce niti se smie otegnuti u večer preko osme ure.” *Naredbe izdane na osnovu školskog zakona od 14. listopada 1874. do konca godine 1882.*, Zagreb 1884.

⁴² *Naredbe*. Odlazak na balove, taj neizbježni ritual u građanskom društvu, ipak se nije mogao u potpunosti uskratiti djevojkama. Stoga je ples i dalje bio tema pedagoških rasprava - “iza plesa valja odmah pobožno i spasonosno razmatrati, nebi li se kakogod ugušile opasne požude, koje su se za ispraznog veselja pojavile u duši.” *Uzor-djevojka*, 151. Vjerski odgoj je i tu bio u službi discipliniranja ponašanja tako što se putem njega stvarao osjećaj krivnje i grešnosti. “Gledali su te božanski Spasitelj, blažena djevica, angjeli i svetci, gdje si plesala. Žao li jim negdje bijaše, gledajući te, gdje se tako ludo i isprazno zabavljaš.” Isto, 152.

⁴³ *Disciplinarni zakon*, 12. Sankcije za kršenje ovih propisa kretale su se od opomene do isključenja iz škole.

⁴⁴ *Znanje i moć*, 73.

⁴⁵ M. VELEBIĆANIN, “Nekoliko riečij o samoruni”, *Napredak* 23 (1872.) 179.

po zaslugi kazniti, a za buduće pronadjeni mu povod ukloniti.”⁴⁶ Ovakve pedagoške analize uklapaju se u znanstveni pogon bio-politike, ali jednako tako i u pogon anatomo-politike koja istražuje, raspoređuje i klasificira ljudska tijela te na kraju unutar svojih institucija (bolnica, škola, zatvora, ludnica itd.) stvara precizne procedure discipliniranja tjelesnosti, koje imaju za cilj proizvodnju “zdravog” tijela.

U nizu tehnika moći koje su pridonosile “pravilnom” razvoju tijela i njegovu discipliniranju, tjelovježba je imala istaknuto mjesto. Školske vlasti, pedagozi i liječnici veliku pažnju su posvećivali njezinu širenju i uključivanju u obrazovni sustav. Tako je školskim zakonom iz 1874. tjelovježba postala obavezan predmet i u djevojačkim višim školama. Ona je kod djevojaka između ostalog trebala biti u funkciji sprječavanja mogućih zdravstvenih zapreka biološkoj reprodukciji. “I tielo djevojke kao što i dječaka mora se svestrano usavršiti i jačati; jer ženi je danas sutra svojim tielom izpunjavati tešku zadaću, i većinom zavisi od zdravlja njezinoga tiela, hoće li buduća generacija biti zdrava i krieplka.”⁴⁷

No uključivanje tjelovježbe u strategiju bio-politike nije bilo u prvom planu. Njezina glavna funkcija bila je discipliniranje ponašanja i “proizvodnja” budućih “poslušnih” građana.⁴⁸ Stotine vježbi u raznim priručnicima za učitelje tjelovježbe trebale su omogućiti discipliniranje “tijela i duha” učenika. Osobito su bile istaknute vježbe prilikom kojih su se učenici nalazili u određenom poretku, vrsti ili koloni. “Ovim vježbami goji se čednost, jer pojedinac nemože se izticati; i redu se taj mora učiti učenik pokoravati, počem zna, da on, kao član većega tiela doprinya toliko koliko je potrebno za uspjeh ciele vježbe. Tim se ovdje na vježbalištu prvi temelj polaže onoj gradjanskoj krieposti, koju u najvećem razvoju požrtvovanjem za obće dobro zovemo.”⁴⁹ Prigodom izvođenja vježbi posebna pažnja se davala “preglednosti” koja je podrazumijevala potpuni nadzor nad učenici-

⁴⁶ “Škola i njezina skrb za tjelesni uzgoj mladeži”, *Napredak* 15 (1869.) 226. Inzistiranje na preciznoj kontroli seksualnosti od strane psihologa i pedagoga potvrđuje Foucaultovu tezu o nadovezivanju i ispreplitanju moći i užitka. “Užitak vršenja moći koja ispituje, nadzire, vreba, uhodi, ruje, ispipava, iznosi na vidjelo; a s druge strane, užitak koji se rasplamsava izbjegavanjem, izmicanjem, obmanjivanjem ili prerusavanjem te moći. Moć koja dopušta da je obuzme užitak koji ona protjeruje; a naspram njega moć koja se potvrđuje u užitku samopokazivanja, sablažnjavanja ili odupiranja.” *Znanje i moć*, 35.

⁴⁷ “O djevojačkoj tjelovježbi”, *Hrvatski učitelj* 13 (1879) 199. “Žena da odgovara svojoj zadaći, treba krepko tielo, koje može svim nepogodnostim svagdanjeg života odoljeti.” Franjo HOCHMAN, *Tjelovježba u pučkoj školi*, (Zagreb 1884.) 4., “Slaba, nezdrava majka postaviti će u svijet slabo čedo, a svojom će krvlju, svojim mlijekom prenijeti klicu bolesti u svoje dijete. Zato valja u svim ženskim školama tjelovježbu što revnije njegovati.” Marija JAMBRIŠAK, “Kako valja udesiti ženski uzgoj...”, *Napredak* 29 (1892.) 487.

⁴⁸ “Disciplina “proizvodi” pojedince; ona je specifična tehnika moći koja pojedince istodobno uzima kao predmete i kao oruđa svojega djelovanja.” Michel FOUCAULT, *Nadzor i kazna*, Zagreb 1994., 175.

⁴⁹ Ante LÖFFLER, “Tjelovježba u pučkoj školi”, *Druga obća hrvatska učiteljska skupština u Petrinji*, Zagreb 1874., 228.

ma. Pravilnim raspoređivanjem tijela na vježbalištu i jednostavnim vježbama nastojao se postići visoki stupanj discipliniranja učenika. "Nu i ove vježbe obavljaju učenici ukupno na zapovjed, i moraju se podvrći redu, učiti se točnosti i slušati na rieč."⁵⁰ Navikavanje na izvršavanje usmenih zapovijedi, koje su bile neizostavne prigodom svih vježbi, trebalo je pripremiti dječake već u osnovnoj školi za vojsku. To je osobito bilo naglašeno u raznim vježbama s palicom.⁵¹ Razvoj tjelovježbe poklapao se i s povećanim brojem tvorničkih poslova koji su zahtijevali zajednički rad te usklađivanje mehanike tijela s pokretima stroja. "Kod redovnih vježbi stupaju učenici u medjusobni odnošaj, sačinjavaju jednu cjelinu, te ovise jedan o drugom. Kod ovih se vježba priučavaju učenici na red, poslušnost i zajednički rad."⁵² Kontrola i zaposjedanje tijela unutar škole imalo je za cilj odgoj poslušnih i pokornih građana koji su u budućnosti trebali bespogovorno izvršavati svoje dužnosti u tvornici, kućanstvu ili na bojištu. Stoga je unutar školskog sustava stvoren niz procedura uz pomoć kojih se održavao red, a učenici držali u pokornosti.⁵³ Zbog što efikasnijeg navikavanja učenika na pokornost školu je bila organizirana kao *kazneni mikro-sustav* unutar kojeg su se rabila razna odgojna sredstva.⁵⁴ "U pučkoj školi rabit će se sljedeća disciplinarna sredstva: opomena, ukor, stajanje u klupi, stajanje izvan klupe, pridržavanje djeteta poslije nauka u školi na kraće ili duže vrieme pod nadzorom učiteljevim i uz kakovu duševnu radnju, poziv djeteta pred učiteljsku konferenciju, a u školah s jednim učiteljem pred mjestnoga školskoga nadzornika ukora radi, tjelesna kazna i napokon isključenje iz škole."⁵⁵ Poslije donošenja školskog zakona iz 1874. tjelesna kazna je ukinuta kao disciplinsko sredstvo. No nakon niza pritužbi učiteljskog osoblja vlada

⁵⁰ Isto. 228.

⁵¹ "Palica nadomještuje pri dječaku šarku (pušku), kod redovnih vježba podržaje mu tielo, s toga mu i držanje sigurnije i napeto; pri ovih vježbah učeniku je takodjer bolje paziti, jer učitelj svaki nered, svaku netočnost laglje opazi." A. S. LÖFFLER, *Gimnastika za učitelje pučkih učiona i učitelje pripravnike*, Zagreb 1879., 138.

⁵² Franjo HOCHMAN, *Tjelovježba u pučkoj školi*, Zagreb 1884., 19.

⁵³ U pedagoškim časopisima tijekom druge polovine 19. st. primjetna je hiperprodukcija rasprava i članaka koji se bave pitanjem discipline i reda u školi te iznalaženjem "najprikladnijih" odgojnih sredstava za njihovo održavanje. Mali izbor iz tog opusa: "Uzgoj posluha", *Napredak* 18 (1869.), "Neke misli o tjelesnoj kazni u pučkoj školi", *Napredak* 9 (1873.), "Uči djecu pokornosti", *Školski prijatelj* 12 (1876.), "O školskom redu", *Napredak* 11 (1880.), "O uporabi tjelesne kazne", *Hrvatski učitelj* 10 (1887.).

⁵⁴ "U srcu svih disciplinskih sustava funkcionira mali kazneni mehanizam. On uživa neku vrst sudbene povlastice, sa svojim vlastitim zakonima, svojim specificiranim prijestupima, svojim posebnim oblicima sankcije, svojim sudskim instacijama." *Nadzor i kazna*, 183.

⁵⁵ *Školski i nastavni red za obće pučke i građanske škole*, Zagreb 1879., 8-9. "U radio-nici, u školi, u vojsci hara kazneni mikro-sustav koji se odnosi na vrijeme (zakašnjanje, izostanci, zastoji u radu) na djelatnost (nepažnja, nemar, nedovoljno zalaganje), na ponašanje (nepristojnost, neposluh), na način govora (brbljanje, neuljudnost), na tijelo ("neispravno" držanje, neprikladne kretnje, nečistoća), na spolnost (bezočnost, nedoličnost). U isto se vrijeme kao kažnjavanje koristi cijeli niz istančanih postupaka koji idu od lakše fizičke kazne, manjih uskrata i sitnih poniženja." *Nadzor i kazna*, 184.

je odlučila da se o pitanju tjelesne kazne raspravi na svim podžupanijskim učiteljskim skupštinama. Sve učiteljske skupštine, s više-manje podjednakim prijedlozima, tražile su ponovno uvođenje tjelesne kazne u školu. Na osnovi tih prijedloga Odjel za bogoštovje i nastavu izdao je 1879. naredbu br. 817 kojom je ponovno dopuštena tjelesna kazna, ali pod strogo propisanim uvjetima. "Tjelesna kazna dozvoljava se samo u slučaju većih moralnih prestupa, kao: radi tvrdokorna laganja, drzovite upornosti, prostačine i krupne nečudorednosti, te pošto sva druga dozvoljena disciplinarna sredstva ostanu bezuspješna."⁵⁶ Drzovita upornost je očito iritirala pedagoge koji su smatrali da učenici moraju pokorno i bespogovorno izvršavati zadane obaveze. Tjelesno kažnjavanje nije se smjelo vršiti pred učenicima, a šiba je bila jedino dopušteno sredstvo kažnjavanja. Zabrana drugih načina kažnjavanja otkriva čitav niz očito "uvriježenih" postupaka kažnjavanja učenika. "Osim šibom svaka je druga tjelesna kazna kao čupanje, ćuškanje, guranje, klečanje, udaranje štapom ili ravnalom itd. najstrože zabranjena."⁵⁷

Da je spolna politika imala svoj udio i u regulaciji prakse kažnjavanja, pokazuje treća točka naredbe kojom je zabranjeno tjelesno kažnjavanje djevojčica u školi. Ovakvo striktno spolno odvajanje podržavalo je konstrukciju "nježnijeg" i "slabijeg" spola koji svojom tjelesnom i psihičkom konstitucijom nije u stanju podnijeti takvu vrstu kazne. Slika žene kao "slabijeg spola" posebno je došla do izražaja u polemici koja se vodila oko rada učiteljica u dječaćkim pučkim školama.⁵⁸ Protivnici takve prakse tvrdili su da učiteljice kao žene zbog svoje slabije psihičke i fizičke konstitucije nisu sposobne "pravilno" odgajati dječake, jer "po iskustvu najvećih pedagoških autoriteta žena već po svojoj osobenoj naravi i čudi nije vrstna uspješno i svrsi shodno rukovoditi uzgoj i obuku odraslih dječaka."⁵⁹

⁵⁶ *Naredbe 1875.-1882.*

⁵⁷ Isto.

⁵⁸ Postojale su dječaćke, djevojačke i "obospolne" opće pučke škole. Školskim zakonom iz 1874. učiteljicama je omogućeno da u prvim dvama razredima predaju i muškoj djeci. Školske vlasti spolno odvajanje u nižim pučkim školama nisu smatrale nužnim, čak su naredbom iz 1876. omogućile spajanje dječaćkih i djevojačkih škola u jednu "obospolnu" školu jer su time bili smanjeni troškovi općine.

⁵⁹ Stjepan BASARIČEK, "Pomanjkanje učitelja", *Napredak* 1 (1873.) 9. Basariček je bio najveći protivnik takve prakse. Vidi S. BASARIČEK, "Učiteljice u mužkih školah", *Napredak* 35 (1874.). Marija Jambrišak se također protivila radu učiteljica u mužkim pučkim školama. Vidi M. JAMBRIŠAK, "O namješćivanju učiteljica na dječaćkih pučkih školah", *Napredak* 3 (1886.) Rasprava o tom pitanju jasno je iskazala spolne granice i razgraničenja moći u tadašnjem društvu. "Neka dakle i kao matere i kao učiteljice uzgajaju ženski rod; u tih granicah njihova djelovanja ne manjka im priznanje, ali ne mojmo stiskati mužku čud u kalup ženske čudi; ne dopustimo, da nam mužka mladež omilitavi duševno već za rane dobe, a tim postane nesposobna za odredbu i zadaću, koja joj je u svijetu namienjena, da naime *svietom vlada*." "Učiteljice u obćih pučkih školah", *Napredak* 20 (1883.) 312. O učiteljicama vidi i ove članke: "Naše učiteljice prema zahtjevom vremena". *Napredak* 20 (1869.), S. BASARIČEK, "Naobraženje učiteljica i višja djevojačka učiona u Zagrebu", *Napredak* 21 (1873.), "O udaji učiteljica", *Napredak* 4 (1888.), "Zar i učiteljicam istu plaću?" *Napredak* 18 (1895.).

Kao glavni argument za nezapošljavanje učiteljica u muškim pučkim školama navodilo se kako "domovina" treba "muževne čelične i značajne" koje učiteljice ne mogu odgojiti jer nisu u stanju održavati potrebnu disciplinu. Pitanje odgoja muške djece postavljalo se kao pitanje opstanka samoga naroda kojemu je prijetila propast ako mu mušku djecu budu odgajale učiteljice. "Mi kao narod još nismo osigurali svoju narodnu egzistenciju, na nas vrebaju još sa svih strana svakojaki neprijatelji, svakojake pogublje, nama predstoje još silne i silne borbe, kojim ćemo mi odoljeti moći samo muževnom odlučnošću i požrtvovnom hrabrošću i iztrajnošću a ne ženskom blagošću i popustljivošću. Uzgoj pako ženski muškog naraštaja mogao bi naše potomstvo učiniti samo sgodnim i prilagodljivim materijalom za tuđu slavu i veličinu."⁶⁰

Dobre kućanice

Slabo i neredovito pohađanje škole bilo je veliki problem školskih vlasti. Mnogi učitelji i učiteljice nastojali su da se u škole uvede što više praktične nastave jer su smatrali da bi i roditelji tada revnije slali djecu u školu. Ta su nastojanja prije svega trebala povećati broj ženske djece u školi, koju dio roditelja nije puštao u školu. Problem školovanja djevojčica posebno je bio izražen na selu gdje su očevi u skladu s tradicionalnim patrijarhalnim vrijednostima smatrali da ženskoj djeci nije potrebno školsko obrazovanje. Tako npr. nakon otvaranja osnovne škole u Cerju (1851.) roditelji prve godine uopće nisu pustili žensku djecu u školu tvrdeći da im ona nije potrebna: "Škola nehasni našim djevojkama. Kudelja je za nje."⁶¹ Nakon intervencije školskih vlasti i pod prijetnjom kazni dio roditelja je ipak počeo slati djevojčice u školu. Da bi se pridobili roditelji za revnije slanje djece u školu nastojalo se promjenama u školskom programu povećati opseg praktične nastave. U ženskom slučaju to je značilo obrazovanje u skladu s potrebama kućanstava. Stoga se predlagalo da "ručni posao" treba "biti jedan od najglavnijih predmeta u ženskoj učioni" te da za taj predmet treba povećati satnicu. Na tom predmetu učenice su trebale naučiti: "plesti, kačkati, bilježiti, veziti, čipkati, šiti i

⁶⁰Ivan FILIPOVIĆ, "Osvrt na predstojeću reviziju školskog zakona", *Napredak* 34 (1882.) 550. "Muško je tijelo u zaoštrenim konfliktnim situacijama inkarniralo nacionalni identitet još od Napoleonovih vremena. Predodžba se muževnosti prožima predanošću nacionalnom jedinstvu uz istodobno razgraničenje naspram "slabijem spolu" i "abnormalnim" seksualnim sklonostima radi izbjegavanja zaraze identiteta stranim obilježjima." Vladimir BITI, *Pojmovnik suvremene književne i kulturne teorije*, Zagreb 2000., 197.

⁶¹*Spomenica škole Cerje* (Arhiv školskog muzeja u Zagrebu). Veći otpor slanja ženske djece u školu vidljiv je i iz statističkih podataka o školskim obveznicima, tako 1878. oko 36% učenica i 27% učenika nije pohađalo opću pučku školu (*Izješće o stanju školstva*). Da se taj trend nastavio i do kraja stoljeća, pokazuju i podaci za 1900. prema kojima je u Bansknoj Hrvatskoj u dobi od 10 i 11 godina bilo 30,7% nepismenih dječaka i 47,1% nepismenih djevojčica. Vidi Suzana LEČEK, "Pokušaj smanjivanja nepismenosti u Bansknoj Hrvatskoj početkom 20. stoljeća", *Radovi* 26, 1993., 133.

krojiti, vrpati čarape.”⁶² Učenice su tako već od osnovnog obrazovanja bile predodređene da postanu kućanice, a nastavni program trebao je pospješiti konstrukciju takvog ženskog identiteta. Nastavna osnova za više djevojačke škole iz 1875. bila je kritizirana kao neprimjerena naravi učenica i njihovu budućem određenju kućanice.⁶³ Zbog toga je krajem sedamdesetih i početkom osamdesetih vođena javna rasprava o tom pitanju, koja je 1883. rezultirala novim nastavnim programom. U njemu je smanjen broj sati hrvatskog jezika, zemljopisa, povijesti, računstva, prirodoslovlja, a za osme razrede je uveden novi predmet - kućanstvo.⁶⁴ U stvaranju i održavanju određenja žene kao kućanice značajnu ulogu su imale knjige poput *Dobre kućanice*.⁶⁵ Dok je knjiga tipa *Uzor-djevojka* bila prije svega namijenjena djevojkama u višim djevojačkim školama i oblikovanju njihova ponašanja, knjiga *Dobra kućanica* bila je namijenjena svim djevojkama, a osobito “seljačkoj ženskoj mladeži.”⁶⁶ Knjiga daje pregršt savjeta iz raznih područja koje bi trebala usvojiti svaka “dobra kućanica” (kako se tamane stjenice, koje je kuhinjsko posuđe najzdravije, kako se čiste masne mrlje, kako se hrane pilići itd.), no pri tome se provlači dominantni muški diskurz koji ženu uklapa u svoj vladajući poredak moći. Knjižica je zapravo trebala formirati za patrijarhalno društvo poželjno određenje žene kao kućanice. Discipliniranje ženskog ponašanja trebalo se postići strategijom osmišljavanja čitavog niza “žen-skih” kućanskih poslova koje je svaka žena trebala usvojiti ako je željela biti “dobra” žena. U proizvodnji takve ženske vlastitosti isprepletali su se

⁶² Dopis Marije JAMBRIŠAK, *Vjesnik učiteljske skupštine* (1871.) 57.

⁶³ Glavni prigovor nastavnom programu bio je “da uvelike opterećuje djevojčice, da ih otuđuje domu i glavnome svome zadatku”. (CUVAJ, *Grada VII*, 20.). Tako se 1879. na učiteljskoj skupštini grada Zagreba raspravljalo o “poboljšanju” obrazovanja učenica, a rezolucije koje su usvojene trebale su školski sustav, gotovo u potpunosti, staviti u funkciju “proizvodnje” budućih dobrih kućanica. “1. Nije dosta, da je žena dobra supruga i majka, nego se hoće da je i dobra kućanica; zato je potrebno, da dom i škola nastoje već za rana položiti temelj valjanom uzgoju buduće kućanice, 2. Pučka škola zadovoljiti će ovoj zadaći priučavajući već u nižih razredih djevojke bitnim svojstvom svake dobre kućanice. (Urednosti i čistoći, radinosti i marljivosti, štedljivosti i pregaranju), 3. U višoj djevojačkoj učionici neka se predaje kućanstvo kao poseban predmet... a i kod ostalih predmeta treba da imade učitelj pred očima zadaću buduće kućanice, supruge i majke.” “Ne bi li bilo potrebno, da se u djevojačkih školah veća pomnija posveti kućanstvu?”, *Hrvatski učitelj* 20 (1879.) 311. O toj temi vidi i ove članke: “Tečaj za ženski ručni posao”, *Napredak* 9 (1879.), D. TRSTENJAK, “Važnost kućanstva u viših djevojačkih učionah”, *Napredak* 11 (1879.), “Važnost rada u odgoji djevojaka”, *Hrvatski učitelj* 15 (1882.).

⁶⁴ Ženski ručni rad i dalje je imao najveću satnicu od 4 sata za pete i šeste te 6 sati tjedno za sedme i osme razrede.

⁶⁵ Davorin TRSTENJAK, *Dobra kućanica.*, (Zagreb, 1880.) Trstenjak je bio “ravnajući učitelj” više djevojačke škole u Karlovcu. Prilikom pisanja knjige autor se koristio slovačkom knjigom *Malá gazdina* (Daniel G. LICHARD). Knjiga je imala pet izdanja: 1880., 1886., 1890., 1897. i 1906. Visoka kr. hrvatska zem. vlada i sarajevska vlada za Bosnu i Hercegovinu uvele su je kao obavezno štivo u svoje pučke škole i opetovnice.

⁶⁶ Prikaz knjige *Dobra kućanica*, *Napredak* 20 (1880.) 318.

nacionalni, vjerski⁶⁷ i klasni identitet. Djevojku je trebalo tako odgajati “da se priuča svakom ženskom poslu, redu, čistoći i poštenju, samo da postane danas, sutra poštenom i valjanom gospodaricom, dobrom Hrvaticom... da se svaka djevojka već zarana trudi, da postane danas sutra valjanom ženom i gospodaricom, to traži Bog, to traži domovina.”⁶⁸ Kroz knjigu se neprekidno provlače narodne poslovice koje su trebale potvrditi ispravnost poželjnog identiteta kao kontinuiteta s tradicijom (“Ne stoji kuća na zemlji nego na ženi”, “Ženskom poslu nigdje kraja”, “Žena drži tri ugla u kući”). Nabrojanjem različitih poželjnih karakteristika žene i u ovoj knjizi se iskazuje slika žene koju su tadašnji pedagozi i učitelji željeli distribuirati obrazovnim sustavom. “Najglavnija svojstva dobre i valjane gospodarice jesu: radinost, štedljivost, čistoća, urednost, nabožnost i blagost.”⁶⁹ Niz korisnih informacija u knjizi o raznim pitanjima u domaćinstvu trebao je prosvjetiteljskim nastojanjem poboljšati svakidašnji život. No kao i svaki prosvjetiteljski pothvat i ovaj je u sebi imao ugrađenu volju za dominacijom. Iza znanja o “dobroj kućanici” stajala je volja za pozicioniranjem žene u skladu s vladajućim poretком moći.

Zaključak

Ovim radom htio sam pokazati na koji način je pedagoški diskurz o obrazovanju žena podupirao moć na osnovi koje se ženama ograničavalo obrazovanje tijekom druge polovine 19. stoljeća. Tadašnja konstrukcija spolnih razlika omogućuje nam da spol odredimo kao promjenjivu kategoriju koja znatno ovisi o postojećim odnosima moći u društvu. Naglašavanjem diskurzivne proizvodnje spolnih razlika ne tvrdim da ne postoje tjelesne razlike među spolovima. No način na koji su te razlike bile konstruirane te uzimane kao argument za različito obrazovanje muškaraca i žena upozoravaju na dominantnu ulogu kulture u određenju značajki spolova. Proizvodnja poželjnog identiteta žene kao kućanice u tadašnjem školskom sustavu dobro potkrepljuje tu kulturalnu uvjetovanost.

Iako u drugoj polovini 19. st. školski sustav zauzima značajnu ulogu u društvenoj mreži moći, jer djelomično preuzima funkciju odgoja koja je do tada pripadala obitelji i Crkvi, njegov utjecaj u Banskoj Hrvatskoj vrlo je ograničen. To ograničenje je posebno vidljivo na obrazovanju seoskih djevojaka kojima često nije bilo omogućeno ni osnovno obrazovanje. Cjelovitom mrežom obrazovnog sustava bile su obuhvaćene samo djevojke iz srednje i više građanske klase koje su jedine pohađale djevo-

⁶⁷ “Od gospodarice se traži, da je nabožna, jer bez Boga nije ništa... Bezbožna je žena zadnji stvor na svijetu i ne ima sreće ni blagoslova, ona je gora od nieme živine”, *Dobra kućanica*, 11.

⁶⁸ Isto. 5.-6.

⁶⁹ Svojstva dobre kućanice u četvrtom su izdanju proširena još trima značajkama: strpljivošću, umiljatošću i naprednošću, pri čemu se pod naprednošću misli na čitanje knjiga o kućanstvu.

jačke više škole. Te djevojke su činile manjinu, jer većini djevojaka nakon završene pučke škole nije bilo omogućeno daljnje obrazovanje. Jedan od razlog za to je bio i mali broj većih gradova u kojima su jedino i postojale više djevojačke škole.⁷⁰

Nedostatak mog istraživanja je ograničenje na perspektivu odozgo odnosno na djelovanje školskih vlasti, pedagoga i učitelja. Za dobivanje perspektive odozdo bilo bi potrebno istražiti na koji su način učenice promatrale školski sustav i doživljavale svoju poziciju u njemu. Tek otvaranjem te perspektive mogli bi odrediti jačinu utjecaja odgojno-obrazovnog sustava na život i identitet učenica. No za takvo istraživanje potrebno je pronaći niz drugih izvora, kao što su npr. dnevnici i pisma učenica, što ja nažalost nisam uspio.

SUMMARY

“MODEL-GIRLS” - THE EDUCATION OF WOMEN IN CROATIA DURING THE SECOND HALF OF THE 19th CENTURY

By employing Michael Foucault's thesis on a close correlation between knowledge and power, the author attempts to show the ways in which the pedagogical discourse on the education of women was used in justifying the power on the basis of which women were limited in their educational prospects in Croatia during the second half of the 19th century. The paper also deals with the founding and functioning of girls' secondary schools and analyses the attempts of the educational authorities to mold the behavior of their students by means of various disciplinary measures.

In the second half of the 19th century the Croatian educational system gained in importance because it assumed the role of upbringing the youth traditionally performed by the family and Church. However, its influence was very limited. These limitations can especially be observed in the education of country girls, who were usually excluded even from elementary education. Only the girls belonging to the middle and upper middle classes could actually attend girls' secondary schools. These secondary schools were supposed to be the principal centers for molding the behavior of middle class girls, which can easily be deduced from a host of injunctions and regulations governing the conduct of the students.

⁷⁰ Tako je npr. 1890. u gradovima Banske Hrvatske živjelo samo 7% stanovništva. Vidi Božena VRANJEŠ-ŠOLJAN, *Stanovništvo gradova Banske Hrvatske na prijelazu stoljeća*, Zagreb 1991., 49.